

ŠTO JE NAZOROVA ŽIVANA?

Pavao Pavličić

(Odsjek za komparativnu književnost, Filozofski fakultet – Zagreb)

Nazorova *Živana* napisana je u Zadru 1902. i prije ponovljenog izdanja 1946. prerađivana je nekoliko puta. Navodeći razloge zbog kojih je u dosadašnjim istraživanjima – za razliku od ostalih autorovih djela – ostala zanemarena, u radu se nakon provedene analize određuje genološka pripadnost *Živane* epu te upućuje na nove njezine aspekte i na razloge višekratnih autorovih dorada. Na kraju se zaključuje kako *Živana* pruža podlogu za jednu alternativnu Nazorovu pjesničku biografiju kojom se otvaraju nova tumačenja ne samo ovoga epa, već i sveukupnoga autorovog književnog opusa.

Ključne riječi: Vladimir Nazor, *Živana*, ep, interpretacija

1

Vjerojatno će zazvučati čudno ako se kaže da je književna historiografija svagda bila nepravedna prema Vladimiru Nazoru. Jer opći je dojam da je Nazor dobrih pola stoljeća zapravo bio kao pisac favoriziran, a ne zapostavljen: odlazak u partizane donio mu je golem simbolički kapital, pa je njegovo djelo bilo predmet proučavanja na svim razinama školske naobrazbe, čemu je opet pomogla i činjenica da u njega ima mnogo tekstova na kojima

se mogu oprimirati stanoviti književni postupci.¹ No, upravo se u tome nazire i nepravda što je piscu nanosi naša filologija: ona se drži razmjerno uskog kruga tekstova i zanemaruje sve ostale. A pri tome ne vraća se ona na stalno ista djela zato što bi doista vjerovala kako su ona najbolja, nego naprosto zato što ta djela sadrže stanovita – ponajviše motivska i ideološka – obilježja koja se u danom trenutku mogu aktualizirati.

Tako je bilo i s pjesnikovom naracijom u stihu. Među djelima koja je sam Nazor nazivao *eposima* uvijek se isticao – pa onda pretiskavao i komentirao – gotovo isključivo *Medvjed Brundo* dok su ostali spjevovi ostajali postrani. Opet su presuđivali praktični razlozi: *Medvjed Brundo* je na očit način alegoričan, a k tome i domoljubno angažiran, pa ga je to gotovo zakonomjerno stavilo ispred onih autorovih epskih tekstova koji tih osobina nemaju. Tako nepravda nije u tome što je *Medvjed Brundo* bio u središtu pažnje, nego u tome što je ta pažnja u vezi s ostalim spjevovima gotovo potpuno izostala. Premda se po svojoj estetskoj kvaliteti nesumnjivo mogu mjeriti s najpoznatijim Nazorovim epskim sastavkom, ta su djela životarila u njegovoj sjeni.

Ipak, kad je riječ o *Živani* – koju je autor smatrao prvim svojim epskim spjevom i tako ju je objavljivao – stvari su možda ipak nešto jasnije, pa se bolje vidi zašto publika nije prigrlila taj tekst i zašto je književna kritika – a onda i historiografija – ostala prema njemu uglavnom ravnodušna. Dapače, možda je najbolji način da se tome djelu pristupi upravo pokušaj da se identificiraju i pobroje one njegove osobine koje su osobito otežavale recepciju te tako učinile da neki od najboljih Nazorovih stihova i neke od najsjajnijih njegovih poetskih ideja ostanu na samom dnu ladice na kojoj stoji etiketa s natpisom *Manje uspjela djela*. Tih osobina ima u *Živani* tri.

Ponajprije, ona je početnički sastavak. Pri tome, ona je to – ako se tako može reći – manje za svoga autora, a više za njegovu publiku. Jer Nazorov tekst – u metaforici, u oblikovanju stiha, u vođenju priče – ne ostavlja dojam da ga je stvorio književni pripravnik; obratno, prije bi se moglo reći da pjesnik tu vlada tehnikom kao zreo autor, a ima svježije ideje kao autor

¹ Mislim tu prije svega na znamenitog *Cvrčka*, ali i na druge Nazorove pjesme, poput *Šikare* i sličnih, gdje se stilskoj egzemplarnosti pridružuje i domoljubna crta, koja je za pedagoške svrhe također poželjna.

koji tek počinje.² Ali onda kad je s tim tekstom nastupio u javnosti – a objavljena je *Živana* u skromnoj nakladi 1902. godine kod Vitalianija u Zadru³ – Nazor je za publiku još bio uglavnom nepoznato ime, pa kako se znalo da je mlad, onda ga je javnost i tretirala kao poletarca. Pogotovo zato što je – sudeći po svemu – krivo sudila i o načinu nastanka teksta i o njegovim namjerama: čitateljima se činilo da je pjesnik u stihove pretočio svoju lektiru, dok su njegovi naumi – i njegovi rezultati – daleko nadmašivali tako jednostavnu zadaću.

Nazor je, naime – prema vlastitom priznanju⁴ – *Živanu* koncipirao već 1898., kad su mu bile dvadeset i dvije godine, a na odluku da to djelo napiše prilično je utjecao njegov susret s djelom Natka Nodila o staroslavenskoj mitologiji.⁵ Mladog je pjesnika očarao svijet neobičnih božanstava i polubožanstava, za koji mu se valjda učinilo da osobito dobro korespondira s njegovim vlastitim doživljajem svijeta. I upravo u tome leži drugi uzrok poteškoćama u recepciji djela: da bi mogao pratiti priču, čitatelj mora poznavati barem najvažnije osobine likova poput *Živane*, *Črta*, *Stojana*, *Momira* i drugih, a mora znati i kakva je njihova uloga unutar mitskih priča, odnosno koje motivske komplekse i koje antropološke konstante oni zastupaju. A u doba izlaska teksta, a ni poslije, nije bilo mnogo recipijenata koji bi tom uvjetu udovoljavali. Toga je s vremenom postao svjestan i sam pjesnik, pa je – ohladivši se od prvoga stvaralačkog zanosa – u uvodu *Medvedda Brunda* (koji je poslije ispao iz konačne redakcije toga teksta) otvoreno priznao kako *Živana* nije ugodila čitateljima.⁶ Nije pomoglo ni to što je

² Takav dojam nije posljedica činjenice da je pjesnik to djelo poslije prerađivao, pa ga je i tehnički popravio: u *Sabranim djelima*, Zagreb 1977. (sv. I.) objavljene su varijante, pa se ondje jasno vidi da je Nazor i 1902. već solidno vladao pjesničkim zanatom.

³ V. o tome u SD, sv. I. u autorovim *Bilješkama* uz tekst spjeva.

⁴ O tome se izjasnio u svojim zapisima pod naslovom *Kristali i sjemenke*, v. u SD sv. XIX.

⁵ Na Nodila se Nazor poziva i u *Bilješkama* uz tekst *Živane*, tvrdeći kako su *Bilješke* i sastavljene prema Nodilu.

⁶ Ovako on kaže:

“Hoću ep da spjevam, al baš po kalupu
Najboljih majstora, svjetskih velikana.
Ja se nadah da će grmljavinu i lupu
Podignut do neba božica *Živana*,
Al kad ona meni ne osvjetli lica,
Nek gusala mojih zvoni druga žica.”

(SD V., str. 358)

pokušao olakšati recepciju pridružujući tekstu kratka tumačenja o protagonistima priče, objašnjavajući usput pomalo i sadržaj spjeva. Bilješke su i danas dragocjene za razumijevanje autorova odnosa prema vlastitom djelu, ali i za razumijevanje samoga tog djela.

Njegovu je recepciju, naime, već od trenutka kad se pojavilo, otežavala još jedna okolnost: *Živana* je u formalnom smislu prilično nekonvencionalan spjev. Njezina nekonvencionalnost – moglo bi se najkraće kazati – proistječe iz činjenice da u priči nisu najvažniji odnosi među likovima – bili oni ljudi ili bogovi – nego odnosi među kozmičkim silama: glavna je tema borba zime i ljeta, plodnosti i neplodnosti, svjetla i mraka.⁷ Te su kozmičke sile, doduše, često utjelovljene u likovima, ali ti likovi dolaze i odlaze, doživljavaju preobrazbe i smjenjuju jedni druge na mjestu najvažnijega. Zbog toga onda spjev nije sastavljen od *pjevanja* – što bi pretpostavljalo kontinuiranu radnju – nego od *pjesama*, što upozorava na fragmentarnost: svaka od pjesama prikazuje poneku epizodu svemirskoga sukoba, ali one, stavljene jedne uz druge, ne čine cjelinu, nego se ta cjelina jednostavno podrazumijeva. A pri tome autor ne samo što nije vodio računa o zaokruženosti cijele priče, nego je i pojedinim motivima posvetio više ili manje mjesta ovisno o lirskom potencijalu tih motiva, a ne ovisno o njihovoj važnosti za fabulu. Tako su onda čitatelji često bivali zbunjeni: ne nalikujući formalno ni epu, a ni ciklusu lirskih pjesama, *Živana* je teško pronalazila tradicijski okvir unutar kojega bi se njezina recepcija glatko odvijala.

Djela poput *Živane* često prati prokletstvo njihova mjesta u autorovu opusu: kad se tek pojave, ne izazivaju pažnju jer je autor još nepoznat, a poslije ne izazivaju pažnju zato što je autor odviše poznat, pa je napisao i druga, važnija ili popularnija djela. Tako je nekako bilo i sa spjevom o slavenskim bogovima. A tu je nevolju, čini se, dobro osjećao i sam Nazor, pa

⁷ Sam se Nazor o tome izravno izjasnio u predgovoru što ga je 1930. napisao za svoje *Slavenske legende*: govoreći ondje skupno o *Legendama* i o *Živani*, on kaže: “Htjele su – ponajviše u formi mita – izraziti radosno divljenje čovjeka pred tajanstvenim čudom koje nas sa sviju strana kruži, a od jutra do mraka, od jednog godišnjeg doba do drugoga, od rođenja do smrti. Htjele su opjevati dobre i kovarne sile što teku i pleću sve te čudesne pojave na zemlji, u vodama i na nebu. I bila im je nakana – ako se u ovakvim radovima može uopće govoriti o kakvim nakanama – da reku nešto o čovjeku upletenu u to vječno bivanje i u još neokončanu borbu između Dobra i Zla u čitavoj prirodi oko nas i u nama samima” (SD I., str. 8). Inače, nije čudo što Nazor o *Slavenskim legendama* i *Živani* u govori u jednom dahu jer ta su djela i inače čvrsto povezana: mnogi su dijelovi *Živane* zapravo razrada motiva koji se javljaju već u *Legendama*, a mjestimice su i stihovi izravno preuzeti; usp. tekstove u SD.

je nastavio raditi na djelu još dugo, očito u nastojanju da otkloni komunikacijske nedostatke i da uvede *Živanu* u krug svojih kanonskih tekstova. Ali ta njegova nastojanja – koja su morala izvirati iz uvjerenja da spjev posjeduje stanovite vrijednosti – nisu urodila plodom. Jer niti je *Živana* ikada postala popularna kao *Medvjed Brundo*, niti je privukla pažnju interpretatora kao Nadorove lirske pjesme. Ali to nipošto ne znači da je autor krivo sudio kad je procjenjivao da je to djelo po svojim potencijalima vrijedno i njegova i čitateljeva dodatnog napora: riječ je tek o tome da *Živana* nikad nije pažljivo raščlanjena i nikad se nije pomnije razmišljalo ni o njezinu izrazu ni o njezinu značenju.

I u tome i leži nepravda o kojoj je bilo riječi na početku. A kao i svaka nepravda, i ova traži da bude ispravljena. U slučaju *Živane*, to će biti dug i nimalo lak proces, pa zato ovo što slijediti nije drugo nego pokušaj da se načini prvi korak u tom smjeru.

2

Na početku spjeva stoji *Pristup*, zasebna pjesma koja najavljuje sadržaj što slijedi. Neobična je ona već po svome naslovu jer *pristupom* se obično nazivaju uvodni dijelovi znanstvenih tekstova u kojima izlaganje teče sustavno, a ne uvodni dijelovi pjesničkih sastavaka, pa k tome još i tako fragmentarnih kao *Živana*. Različitost *Pristupa* od ostatka teksta naglašena je i grafički jer on je složen kurzivom dok se nazivi pojedinih pjesama što se u njemu najavljuju donose verzalom. Napokon, rabi se u *Pristupu* slobodni stih, pa se on time jasno razlikuje od teksta u oktavama što za njim neposredno slijedi, premda slobodnoga stiha ima i dalje u djelu. Funkcija je *Pristupa*, pretpostavljam, dvostruka: da nadomjesti zaziv i slične uvodne formule koje su u epovima uobičajene, a onda i da sumarno najavi o čemu je u djelu riječ te da tako kompenzira odsutnost pregledne radnje i jasno profiliranih likova.

I. PJESMA O GOLEČU

Šesnaesteračke oktave: stih djeluje kranjčevićevski i ima prizvuk heksametra, dok su rime raspoređene na različite načine, ali nikada kao u stanci (*abababcc*).

Zapuhao je prvi zimski vjetar i tada se Črt budi iza sna, pa se odlučuje osvetiti za poraz što mu ga je lani nanio Perun. Črt je, naime, bog zime i hladnoće, a Perun bog groma i sunca, pa se zimi odnos snaga među njima mijenja. Črt (kojem je drugo ime Nevid) saziva svoje potomstvo, razne srde, jade i bjesove te ih potiče na borbu protiv Svantevidove djece: Svantevid je vrhovni bog koji daje svjetlost i toplinu. Zato Črt potiče svoje podanike da sagrade novi grad na vrhu brda: sagradio ih je on već nekoliko, ali su ih snage svjetla uvijek uništile, a sad se nada da će podići utvrdu koja će biti neosvojiva. Gradnja počinje, Črtovi podanici nose kao građu led, stijenje, blato. Dotle daleko na jugu Živana prolazi pokošenim livadama i požnjevenim njivama, gleda voćnjake. Ona je božica zemlje, majka plodnosti, i sad osjeća kako joj snaga malaksava. Susreće svoje sinove Zlatokosa i Kaicu, koji simboliziraju jesenske mjesece, i oni je nagovaraju da se prepusti onome što dolazi: bogovi se iz Stojnog Biograda ionako sele u Rajevinu,⁸ svoje pravo boravište – malo dalje opisuje se i trenutak kad se to događa – pa će Živa ostati sama. Kad ona zaspi, dolazi bijes Ala, pa je odnosi na Goleč gdje je dočekuju mnogobrojne srde, a Črt postavlja Živanu pokraj sebe na prijestolje dok na zemlji žene pjevaju tužaljku za ljetom i Živinim darovima. Črt šalje svoje podanike da pokore svu zemlju. Ali zastupnici svjetla znaju što se zbiva, pa Dabog – bog plodnosti i usjeva – obilazi po selima i upozorava ljude da stiže teško razdoblje. Počinje vjetar, snijeg i hladnoća, bjesovi žele zatrijeti svako sjećanje na Suvida. Zli div Balačko predaje srdi Morani dva ključa koja otvaraju vrata proljeća. Ona ih odnosi do rijeke Stupnice (koja je granica između božanskoga i ljudskog svijeta), pa ih baca u duboku vodu.

II. PJESMA O PARAHU

Stih i strofa kao i u prethodnom pjevanju; na jednom mjestu umetnuta je pjesma koja po formalnim obilježjima ponešto podsjeća na bugaršticu.

Parah je Črtovo dijete i vlada olujnim vjetrom. Najprije se opisuju Prijezda i Pojezda, bogovi jutra i sutona koji se uvijek bore za Zoru, božicu

⁸ Kako Nazor objašnjava u bilješkama, bogovi žive u Rajevini ili Navu, a dio godine provode u Stojnom Biogradu, svome ljetnom boravištu, dok se pred zimu opet sele u Nav.

svjetlosti. Ali taj opis služi samo tome da odredi doba dana kad se radnja zbiva, a glavna je tema putovanje broda što nakrcan žitom plovi prema obali, pa ga onda Parah zaskoči svojim krilima i on napokon – poslije mnogo borbe i muke – tone u dubinu. Kad je tako završio posao, Parah kreće dalje i susreće Alu, pa skupa putuju i vesele se što su izborili pobjedu nad djecom sunčanoga boga, pogotovo otkako je Morana bacila ključeve proljeća na dno rijeke. Kad stignu u Goleč, ondje vide da se Živa posve priklonila Črtu kao njegova nevjesta. Črt naređuje da bijes Vuko ode na zemlju i da muči ljude hladnoćom. Na zemlji ljudi i dalje pjevaju pjesmu u slavu hraniteljice Žive dok ne umuknu u strahu od Vuka.

III. PJESMA O KOLIJEVKAMA

Stih i strofa kao u prethodnim pjevanjima, tek što je ponegdje među šesnaesterce utkan pokoji osmerac, koji se, međutim, rimuje s ostalim stihovima. Pjevanje je nastalo 1936. kao jedna od mnogobrojnih dopuna.⁹

Živa boravi na Goleču i predala se Črtovoj vlasti, ali ipak čuje vapaje ljudi što u selu pate, pa traži od Črta da je vodi onamo kako bi im pomogla. Črt je povede, ali ne u selo, nego u neke bezdane, za koje se potom čini da su zapravo nebo. Ondje teče rijeka tame, za koju se veli da je pramajka svega na svijetu. Črt to i objašnjava Živi: budući da je ono nad čim on vlada mračno i materijalno, onda je iz toga nastalo i sve što je živo i plodno. To i Živa uviđa, pa tvrdi da je sve što ona daje ljudima (što joj, kako veli, kaplje iz dojki) nastalo u tome mraku. Zato priželjkuje da je taj mrak i hladnoća svu prožmu jer će tek to u njoj probuditi novu plodnost. Kaže ona: “Samo tko je mračan, znade što je svjetlost.”¹⁰ A Črt je zadovoljan jer vjeruje da Živa sad više ne mari za ljude, nego da je ovako posve sretna.

⁹ U SD se navodi i datum kad je pjesma napisana: bilo je to 3. travnja 1936., u času kad je drugo izdanje *Živane* već bilo izašlo. Usp. SD I., str. 328.

¹⁰ Str. 154.

IV. PJESMA O BUĐENJU

Govori se u nekoj vrsti slobodnoga stiha, pri čemu je zapravo riječ o metričnim stihovima različite duljine koji se nepravilno smjenjuju.

Najprije se opisuje mjesec koji motri zemlju na kojoj je sve pusto i mrtvo, a ljudi kao da se negdje kriju. Črt je nemiran, pa izlazi u noć. Dođe do rijeke i provjerava led, pa utvrđuje da je omekšao. Zapuše topli vjetar od kojega se snijeg počinje topiti. S vrha Kavkaza Črt gleda kako se pojavljuje Zora. Ona donosi toplinu, pa on na nju šalje maglu, ali Zora zazove Prijezdu,¹¹ a ovaj razagna oblake koje Črt više ne može navući. Zato bog tame bježi na Goleč. Prijezda izdaleka motri kako se na vratima Nava pojavljuje Stojan, božanstvo proljetnog sunca. Njegova žena Zlata nuka ga da krene u pohod, ali on misli da je još rano, pa legne i zaspri na ženinu krilu.¹²

V. PJESMA O MOMIRU

Stih i strofa kao i prije (šesnaesteračke oktave), tek što su sad nešto češći osmerci, a umetnuta je i Zlatina pjesma koja metrički odudara od ostatka teksta.

Momir je sin Živane i smrtnoga čovjeka, a simbolizira rano proljeće i suđeno mu je da umre mlad. Opisuje se sad njegov dolazak na svijet: vile su ga našle kao novorođenče u trščaku, pa su ga posvojile i odgojile. Živio je u Donjem raj, to jest na mjestu koje nije ni nebo ni zemlja, a kad je odrastao, krenuo je da ostvari svoja djela. Stigao je do rijeke Stupnice, ondje ga je dočekala vila Vesna (koja simbolizira proljeće) i zatražila da joj pomogne. Nato je on iz vode izvadio dva ključa što ih je Morana onamo bacila. Tako Vesna može otvoriti vrata proljeća dok Momir kreće po svijetu najavljujući ljudima pad Črtove vlasti i dolazak ljepših dana. A pri tome Momir želi

¹¹ O Prijezdi i bratu mu Pojzdu kaže Nator u bilješci ovo: "Zora, ljuba Prijezde i Pojzde, Vido-vih sinova, ima tri hipostaze: ona je jutarnja, večernja i noćna. Prijezda i Pojzda predstavljaju praskozorje i suton. [...] Prijezda koji granućem dana jezdi za Zorom preko neba tone navečer u noć; brat ga ubija kao Nenad Predraga u narodnoj pjesmi." Str. 228.

¹² Za Stojana Nator kaže da "predstavlja sunce u Ožujku i početkom Travnja. Ljuba ZLATA mora ga više puta bodriti, budeći ga iz mrtvila. Konjanik i strijelac Stojan počinje svake godine borbu protiv zimskih bogova, vodi sa sobom druge sunčane Moći i silazi prvi iz Rajevine na zemlju; ali je još slab i nestalan – drijema mu se." Str. 228.

pokazati kako je bolji od Stojana koji još spava. Međutim je Zlata pjesmom probudila Stojana i on se napokon prenuo te obećao da će poraziti Momira. Dotle je vila Vesna otvorila zlatnim ključevima šest zemaljskih vrtova, a sedmi se nije usudila, bojeći se povratka zimskih srda. A kad se pojavi Stojan, ona je napokon sigurna da će sve završiti dobro.

VI. PJESMA O BORBI

Slobodni stihovi, pretežno duži, donekle podsjećaju na maretičevske heksametre.

Črt sa svoje kule promatra napredovanje proljeća, odnosno njegove vojske, pa poziva svoje podanike da joj krenu u susret i da je suzbiju. I Svantevid, sjedeći u Navu pod dafinom,¹³ motri što se sprema, pa najavljuje težak boj. Stojan dolazi pod Goleč i poziva na borbu, a Črt mu objašnjava kako su on i Suvid skupa stvarali svijet jer Črt je dao *sve što je čvrsto* – dakle materijalno – a Svantevid ostalo; otada traje sukob, a Črt je uvjeren da će upravo on jednom pobijediti. Stojan sa svojima tada navaljuje i suzbija neprijatelje, koji pobjegnu u tvrđavu i ondje se zatvore. Počinje opsada u kojoj Stojanova vojska sve više napreduje. Črt želi pobjeći sa Živanom, ali ona ga moli da je pusti da se vrati na zemlju. Napokon opsadnici nadbijaju i domognu se Žive, a Črt bježi prema sjeveru.

VII. PJESMA O LJUBAVI

Ponovno oktave, s tim što se dijalog Momira i Grozdane metrički razlikuje od ostatka teksta, kao i završna pjesma djevojke.

Vidova kći Grozdana – koja simbolizira zemlju u rano proljeće – boravi u zagrađenom vrtu iz kojega joj otac ne da izaći. Ali pojavljuje se Momir, pa je pridobije svojom ljepotom i slatkim riječima, a onda je izvede iz vrta da skupa u prirodi uživaju u ljubavi. Donosi se njihova dijaloška ljubavna pjesma. Svantevid sve to motri iz Nava te odlučuje kazniti Momira, pa

¹³ O dafini *Bilješke* ovako: “To je Vidovo stablo, drvo svjetlosti sred Nava ili Rajevine, pod kojim počivaju Rajnici, ponajviše Vid i Perun. Ono se u cik tore razgranjuje po rasvijetljenim oblacima. Ispod svakog od njegovih triju korijena studenac je žive vode.” Str. 229.

pozove Stojana i traži da ovaj ustrijeli Momira, što Stojan i učini. Lovci i vile tuguju nad mrtvim mladićem i svečano sahranjuju Momira, pa pjevaju tužaljku.

VIII. PJESMA O POSTANJU

Oktave kao i drugdje, tek što su na dva mjesta umetnuti – kao zasebne pjesme – dijelovi teksta u kraćim stihovima.

Vile pripremaju svadbu i sjedinjenje Jarila s Ladom, božicom proljeća. U obližnjem selu žrec pripovijeda okupljenim ljudima kako je nastao svijet: zemlja je bila pusta i hladna, a onda je Zmaj ognjeni (Svantevid) odlučio da je oživi, pa ju je oplodio svojim vrućim dahom te se na zemlji počeo buditi život. Osobitu pozornost Svantevid je obratio na čovjeka, koji je ustrašen pred opasnostima prirode: bog je objasnio čovjeku da može sve prevladati, samo ako bude u srcu imao vjere i ako se bude čuvao zla što dolazi od Nevida, to jest Črta. Ljudi su ga poslušali te je Svantevid zadovoljno motrio kako oni rade i trude se. Ali tada se javio Črt, zamjerajući Svantevidu da je prekršio dogovor: njih dvojica su skupa stvorili svijet, a sad ga Svantevid želio cijeloga uzeti za sebe:

Složnim radom Nav i Svemir gradile su ruke naše
I rojeve od zvijezda prostorima posijaše.
Ti bez mene ne odolje djelu tome. Ja sam sl'jepit
Gruđu moro, st'jenje zgusnut, od kamenja mulj odc'jepit
Al je tebe bolji dio zatim dopao: ti Nava
Gord gospodar i zviježđa bogat pastir; sred Svemira
Tu luč vječna zablješćiva; ti roditelj, spas i slava
Sv'jetlih Moći; ti orijaš od kog dršće vasseljena.¹⁴

Zato Črt prijeti da će sve razoriti. A Svantevid na to odgovara kako i svjetlo i tama imaju smisla i sada jer omogućuju da svijet živi:

Ja sam snaga, ti si otpor. U koštac se uhvatimo!
Djelo naše to i treba, da ga slavno dovršimo.
Veliš: Zemlja mene ide! – Črt je ledi, Vid je grije.

¹⁴ Str. 191.

Zemnik hoće sn'jega zimi, a topline, kada sije.
 Dok je šibam ognjen-bičem, ti je studen-lancem stisni.
 kada na te ruku metnem, ti se propni i ljut vrisni.
 Zemlja, to je rvalište: obojici sveta, draga.
 Črte, ja te, silan, trebam. Ti si otpor; ja sam snaga.¹⁵

Sve nastaje iz borbe među bogovima, pa je potrebno da ona traje i dalje. Žrec je završio priču, a njegovi su slušatelji utješeni i spremni na nove napore, pa ljube zemlju.

IX. PJESMA O SVADBI

Oktave kao i drugdje, a na dva mjesta su umetnute svadbene pjesme drugačijega stiha.

Opisuje se zora u šumi. Neka žena korača sama prema cilju koji je samo njoj poznat. Žena je – premda se to kaže izravno tek na kraju pjevanja – Živana, a šume i lugovi pjevaju za nju svadbenu pjesmu jer ona će se vjenčati s Dabogom.¹⁶ Na kraju pjevanja Živana stiže na cilj i njih dvoje se grle.

X. PJESMA O ORAČU

Uobičajene oktave s nešto više umetnutih osmeraca. Jedna se pjesma navodi u drugačijem stihu.

Tri vile – Raviojla, Smiljana i Mlada – plešu u lugu, slaveći proljeće. Živana motri vodenu vilu Rusalku što je izašla iz vode i pjeva. Njezina se pjesma naglo prekine jer odjednom ponestaje vode: u taj kraj, oko sela Ježeva, pristigla je džuma (srda) Suša. Opisuju se manifestacije te nepogode u ljetnom krajoliku. Pred Živu dolazi Srđan, sin orača Gorazde, koji je uvijek bio najuspješniji u obradi zemlje. On moli Živu da pomogne i božica zaziva Peruna. Perun pak odlazi do Janje, božice vatre, pa ondje iskuje munje i šalje na zemlju gromove i kišu, što se podrobno opisuje. Zemlja se oporavlja,

¹⁵ Str. 192.

¹⁶ Dabog je bog usjeva i hrane, brat Svantevidov i Perunov, a sestra im je Janja, božica vatre.

suša bježi, nastupa zatišje nakon nevremena, a duga ovjenčava Živu kao vijenac.

XI. PJESMA O MAJCI GORNJOJ

Taj je dio spjeva nastao najkasnije: napisan je 18. srpnja 1946. Dosljedno se rabe oktave. O Živani se u *Bilješkama* kaže među ostalim i ovo: “Njezino majčino djelovanje osjeća se također u zemlji (Majka donja) i nad korom zemaljskom (Majka gornja).”¹⁷

Neposredno se nadovezuje na prethodnu pjesmu: spominje se kao i ondje selo Ježevo, a Živa se upravo rastala od Srđana s kojim je u prethodnom pjevanju razgovarala. Sredina je ljetnoga dana, ljudi drijemaju, ali njihovi snovi dižu se u nebo. Ondje ih dočekuje Živana, pa moli Svantevida da ih pusti da s praga raja gledaju čarobno drvo dafinu. Kad se snovi ruše s visine, Živana ih dočekuje i od njih gradi oblake i izaziva razne mijene u prirodi: ljudi nisu ni svjesni koliko su važni. Živana bdi nad njima kao mati nad kolijevkom.

XII. PJESMA O DABOGU

Slobodni stih, nalik na onaj koji se i prije pojavljivao u spjevu.

Dabog se spušta na zemlju da malo gleda kako ljudi uživaju u njegovim darovima. Zadovoljan je onim što vidi, opisuje se idiličan seoski život. Dabog miri zavađene ratare, daje im pouke, a na kraju sjedne na kola sa seljakom Pijastom i dolazi k njemu kući. Ondje upoznaje i njegova sina Zemovita i daje mu pouke o tome kako je važno da se ljudi uvijek pouzdaju u Živanu.

EPILOG

Dosljedno se rabe oktave, nema umetnutih osmeračkih stihova.

Črt je zaključio kako mu neke izglede na pobjedu daje tek pokušaj da svoju tvrđavu ne gradi na brdima i u pustoši, nego u ljudskom srcu. Tako

¹⁷ Str. 228.

onda krene među ljude i stane ih nabunjivati tvrdeći kako postoji bolja, plodnija i sretnija zemlja od ove koju su njima bogovi dali. Ljudi stanu rogoriti protiv svojih bogova, pa čak i napuštaju staru vjeru; spominje se ruski knez Vladimir koji je srušio Perunov kip. Perun se na to uvrijedi, pa uz pomoć munja izazove strašan požar od kojega izgori sva zemlja, a Slaveni pobjegnu na Karpate. Ondje im se Perun izravno obrati te im proriče sjajnu budućnost: poimenično govori narodima kamo će koji od njih otići i što će postići, a onda naglašava da će Slaveni, premda primaju novu vjeru, ipak svagda ostati obilježeni svojom vezom s nekadašnjim bogovima.

3

Kad se sadržaj *Živane* pažljivo promotri, postaje razumljivija Nazorova odluka da proglasi epom djelo koje se na prvo čitanje doima kao rukovet pjesama okupljenih oko nekoliko tema iz praslavenske mitologije. Jer pokazuje se da su dijelovi spjeva jedni o drugima ovisni, a svaki od njih računa na kontekst u koji je uklopljen. Tih četrnaest pjesama tako čini cjelinu, a ta cjelina ima jedinstven smisao. Nju je onda njezin autor mogao s pravom nazvati i epom, pogotovo ako se uzme u obzir do koje su se mjere žanrovski pojmovi bili liberalizirali do trenutka kad je *Živana* nastala. Pristanemo li na Nazorovo genološko određenje, pokazat će se da ono nije bez temelja jer *Živana* ima stanovite osobine koje tome određenju idu naruku.

Ponajprije, sažimajući ovdje ukratko sadržaj, mogli smo opaziti da spjev ipak ima fabulu. Ta se fabula, doduše, ne pripovijeda sustavno, a ponegdje se čitatelju ostavlja da sam popuni poneku prazninu što se u priči pojavila. Međutim, zbivanje se može prilično lako pratiti: sve započinje u trenutku kad se sile mraka konsolidiraju da bi potom krenule u napad i ubrzo osvojile cijeli svijet; opisuje se dalje kako njihova vladavina neko vrijeme traje, a onda sile svjetla kreću u protunavalu, pa potom i posve pobjeđuju te se priča završava opisom njihova trijumfa. U to su pak – kao i inače u epici – umetnute epizode koje govore o sporednim motivima, vraćajući se u prošlost ili nudeći objašnjenje smisla događaja što se odvijaju pred čitateljevim očima.¹⁸

¹⁸ Mislim tu prije svega na *Pjesmu o postanju* i *Pjesmu o Majci gornjoj*.

Takva priča onda ima i svoje protagoniste. U središtu joj, dakako, stoji Živana, koja je božica zemlje i plodnosti te se pretežno pripovijeda što se s njom zbiva, a ako to ponegdje i nije slučaj, opet se sve događa s mišlju na nju, pa se Živana barem spominje. Jer borba svjetla i tame, zapravo je borba za Živanu: zimi se ona priklanja Črtu, što znači hladnoći i smrti, da bi se u proljeće opet okrenula Dabogu. Ona, međutim, ne može na svoju sudbinu jače utjecati: o toj sudbini odlučuje u jednu ruku međusobna borba velikih božanstava – prije svega Suvida i Črta – a u drugu ruku akcije manjih božanstava i polubožanstava poput Stojana ili Momira. Tako se onda, djelujući presudno na fabulu, i takvi likovi profiliraju i zadobivaju prepoznatljive osobine.

Ili, još točnije, njihove osobine bivaju zorno predočene, a inače su one zadane još u mitu na koji se spjev oslanja. Jer i priča *Živane* kao cjelina ima one iste pretpostavke kao i priča u većini drugih epova: ishod je unaprijed poznat, zna se tko će na kraju pobijediti, pa se radnja ne pripovijeda zato da se otkrije njezin kraj, nego zato da se još jednom potvrdi kako cjelina priče ima neki dublji smisao.

Upravo zato ni fabula ni likovi ne udaljavaju se od mita. Doista, fabula se vrti upravo oko onih motiva zbog kojih je mit i stvoren: oko smjene godišnjih doba i oko njezinih pokretača, odnosno protagonista. Ti protagonisti, u drugu ruku, u spjevu praktički nemaju drugih osobina osim onih koje im je dao već i sam mit: Paraha vidimo kako vjetrom smeta ljude na kopnu i na moru, Moranu kako baca u rijeku zlatne ključeve, Stojana kako vodi vojsku i ubija Momira. Nazor kao da je držao kako su mitološki junaci sami po sebi dovoljno slikoviti, a njihovi čini dovoljno zanimljivi, pa da im nije potrebno ništa dodavati.

Ipak, to ne znači da je on zapravo želio u sažetom obliku prepričati mit. Jer treba uočiti da njemu mit nije bio zanimljiv zato što nudi obilje fabularnoga materijala i niz slikovitih likova jer takav materijal i takve likove kadar je naš pjesnik stvoriti i sam kao što će već vrlo brzo pokazati kad napiše spjev *Medvjed Brundo*. Razlozi su drugi: njega mit zanima prije svega zbog svoje poruke. Privlačna mu je, ukratko, misao da na svijetu neprestano traje borba između svjetla i mraka, dobra i zla, a da je u zemaljskom životu zima – pa dakle i smrt – jednako potrebna i životodajna kao i ljeto. Mit je – kao da se njemu čini – na svoj jednostavni način uspio izraziti nešto što je prava istina o svijetu i životu. A da vjeruje kako je istina upravo to, Nazor će pokazati u godinama što dolaze, kad bude na motiv smjene topline i

hladnoće stvarao cijeli niz lirskih, dramskih i novelističkih tekstova.¹⁹ Ukratko, on je, pišući *Živanu*, malo što mijenjao u mitskim pričama, i to zato što je držao da one u jednom višem smislu govore istinu.

Ali ta istina, koliko god da je iznijeta u obliku priče, ipak je pomalo štura i pojednostavljena jer u mitu se ne ulazi u pojedinosti. A Nazora su, rekao bih, upravo pojedinosti najviše zanimale: on je želio mitskoj priči dati opipljivost, izazvati kod čitatelja dojam da i sam pribiva događajima. Nastojeći pak konkretizirati mitske motive, pošao je od zapažanja da se oni najviše tiču mijena u prirodi: ne samo da je Črt zima, a Dabog i Perun ljeto, nego se i pobjeda odnosno poraz u mitskom okršaju opet manifestiraju tako što usjevi ili niču ili ne niču, rijeke ili teku ili su okovane ledom, kiša ili pada ili ne pada. I upravo je to, rekao bih, mladome Nazoru bilo najprivlačnije: on je mitsku priču shvatio kao priliku da dade maha svojoj strasti za prikazivanje zbivanja u prirodi. Zato on razmjerno kratko izvještava o onome što pojedini bogovi i njihovi protivnici govore ili čine, a mnogo se više bavi učincima njihovih riječi i njihovih čina, pa opisuje što se događa na nebu, što se događa na moru, kakva su zbivanja u šumi, na rijeci, u klan-cima, na njivama. Čak i statistički, takvi opisi zauzimaju važan dio teksta.

Ali, što je osobito znakovito, takvi su opisi i poetski najuspješniji: kad opisuje jutro u šumi, kad predočuje topljenje leda, kad govori o dolasku ljetnoga pljuska, Nazor je osobito nadahnut i tu mu pod pero dolaze najoriginalnije metafore i najumjesnije onomatopeje, tu se čitatelju čini da i njegova vlastita osjetila sudjeluju u onome što mu pjesnik dočarava. A uzme li se u obzir da Nazoru, kad se lati takvih opisa, i stih postaje osobito ritmičan i zvonak, bit će jasno da su to trenuci u kojima se *Živana* uzdiže do prave poezije.²⁰ Još više, moglo bi se reći da je u tom spjevu pjesnik stvorio neke od najboljih svojih stihova: tu je postigao pravu ravnotežu između nepo-

¹⁹ O tom će kompleksu ovdje biti riječi nešto dalje.

²⁰ Ovako se kaže u prvoj strofi *Pjesme o svadbi*:
 “Jelen riče na dnu luga. – Po svoj šumi koja spava
 Onda, kada rose puna na zemlju se svijja trava
 Vonjem cv’jeća prokađena, mjesečinom posrebrena,
 a na ležaj košutin se spušta tiha plava sjena:
 U čas onaj, kad zv’jezdama ne trepere trepavice,
 I sve šuti začarano, – glas tajneni šumske tmice,
 Strastven poziv iz dubljina il žamora noćnih varka? –
 Ide rika jelenova od šumarka do šumarka.”

srednoga i artifičijelnoga, koja će se u kasnijem stihotvorstvu često remetiti u korist ove druge komponente.

Ipak, ono što je do sada rečeno o Nazorovim razlozima da posegne za mitskim pričama još nije cijela istina. Učinili bismo mu nepravdu kad ne bismo uočili da on ipak ponegdje intervenira u smisao mitske priče te da tako svome prepričavanju mita udara presudan autorski pečat. Njegova intervencija sastoji se prije svega u načinu na koji definira odnos bogova i ljudi.

U mitu su, naime, bogovi posve zaokupljeni svojim međusobnim ljubavima i mržnjama i svojom borbom za prevlast, pa su i mijene u prirodi tek posljedica te borbe. Bogovi se, drugim riječima, ponašaju kao da se njihova ljubav prema ljudima naprosto podrazumijeva, pa se zato na zemnike mnogo ne osvrću; ako nekad i obrate pozornost na njih, to je zato da bi se ljudima poslužili u svome natjecanju s drugim bogovima. Nazor pak tome pridodaje jednu novu dimenziju: on sukobe među bogovima prikazuje tako kao da se ti sukobi vode prije svega oko čovjekove dobrobiti, pa Živa i sunčani bogovi stoje na strani čovjeka, dok Črt i njegovi podanici rade protiv njega.²¹ A na kraju pjesnik dolazi do zaključka kako se sve u prirodi zbiva radi čovjeka.

O toj temi, uostalom, izravno govori *Epilog*, koji cjelini spjeva daje zaokružen smisao. A u *Epilogu* je riječ gotovo isključivo o ljudima: Perun se obraća Slavenima i govori o njihovoj povijesnoj sudbini. Postavlja se, dakako, pitanje zašto je Nazor unio tu inovaciju i što je njome želio poručiti. Toj temi trebalo bi ovdje posvetiti poseban odjeljak.

4

Ni za jedan motiv u *Epilogu* ne bi se moglo reći da je sasvim sporedan jer svaki od njih na svoj način pridonosi da se zaključni dio *Živane* pretvori u poantu koja će u novome svjetlu prikazati sve što je do tada rečeno, a cjelini dati zaoštren, gotovo končetozan smisao.²² Ali među svim tim motivima

²¹ U dubljem sloju poruke pak – kao što se već i vidjelo – on upozorava kako zapravo ni Črt nije protiv čovjeka, jer su zima i jalovost potrebne da bi se izborila nova plodnost.

²² Sam pjesnik – doduše, u ponešto drugačijem kontekstu – tvrdi o tome suprotno. Jer on u *Bilješkama* izjavljuje o Živani: “U *Epilogu* joj pak ne leži težište; *Živana* bi stajala na svojim nogama i bez te pjesme o Perunu i o Seobi.” (str. 230, kurziv Nazorov)

osobito se ističe onaj kojim *Epilog* i započinje i iz kojega potom proistekne sve što se u tome dijelu spjeva još dogodi. To je motiv Črtova novog pothvata koji mu – za razliku od svih prethodnih – izvrsno pođe za rukom.

Pjesnik nas, naime, u završnu dionicu spjeva i uvodi opisom osamljenoga Črta koji smišlja kako bi ipak mogao suzbiti toplinu i plodnost što je zavladała zemljom; u takvu smo ga poslu, uostalom, zatjecali već i prije, pa i na počecima pojedinih pjesama. Ovaj put, međutim, Črt postupa drugačije nego do tada jer nekada je on imao običaj sazvati svoje pomoćnike te im narediti da krenu u borbu, a sad mu na um pada spasonosna misao: svoju tvrđavu – mjesto gdje će biti nepobjediv i s kojega će zavladatai zemljom – neće on više graditi na vrhu kakva brda, nego će je utemeljiti u ljudskom srcu, pa će u to srce unijeti nemir i nezadovoljstvo, i to će biti utvrda tame i zime jača od svih dotadašnjih. Za takav posao ne trebaju mu pomoćnici te se on sam zaputi među ljude i stane ih ispunjavati nezadovoljstvom i okretati protiv bogova. Njegova akcija urodi plodom, a to onda izazove sve one posljedice što se u *Epilogu* dalje opisuju. Time pak sve ono što je prije rečeno dobiva posve novo značenje. Evo zašto.

Ponajprije, tu dolazi do jasnoga udaljavanja od mita. U mitu, naime, Črt nikad ne bi mogao sagraditi tvrđavu u ljudskom srcu jer ljudsko srce i nije nikakvo mjesto, nego je ono poetska kategorija, zapravo metafora, a takvim metaforama mit ne barata. Zbog te promjene perspektive pak postaje i čovjek mnogo važniji za fabulu spjeva nego što je prije bio: do tada je on manje-više samo trpio učinke božanskih akcija, a sada se promiseće u pravoga protagonista kozmičke drame jer o njegovu srcu – o podatnosti toga srca da bude temelj Črtove utvrde – ovisi i sve što će se u svemiru još dogoditi. Tako se ostvaruje ono na što su bogovi u toku spjeva više puta upozoravali: ljudi su predodređeni za velike stvari jer imaju moći o kojima sami ni ne slute. Premda se nikad ne objašnjava zašto je tako, mjestimice se tvrdi – tvrdi to kazivač, ali koji put i božanski likovi – kako čovjek svojim djelovanjem presudno utječe na nebeska zbivanja, pa dakle i na samu sudbinu kozmosa.²³ No, to je bilo nešto što bogovi znaju, a čovjek ne zna; a sad, u *Epilo-*

²³ Najeksplicitnije je možda mjesto u *Pjesmi o majci gornjoj*, gdje Živana osjeća potrebu da ljudima otkrije tajne svemira, ali joj to ne uspijeva:

„Ne zna zemnik da Živana od njegove srđžbe gradi
Ruj sutona u dan borbe; od njegove sreće i slave
Zlato zore, kad pob'jedi; pomrčine od žalosti

gu, ta čovjekova moć postaje fabularna činjenica i ulazi u motivacijski sustav teksta, pa mu daje posve nov smisao. Smisao je otprilike ovaj: boj među dobrim i zlim bogovima traje od postanka svijeta bez konačnog ishoda, ali kad u tu bitku uđe i čovjek – kad se on doista postavi u središte zbivanja – tada će jedna strana pobijediti.

Pitanje je jedino koji su plodovi te pobjede, i to je druga važna implikacija misaonog obrata koji proizlazi iz odluke boga tame da se u svome djelovanju osloni na čovjeka. Jer njegove intrigantske akcije brzo daju ploda: ljudi postaju nezadovoljni svojim položajem, a i onim što od nebesnika dobivaju, pa se počinju buniti. A važnost takva preokreta jedva da je moguće precijeniti: izlazi, naime, da je ono što je odlučilo o daljoj sudbini Slavena – a što se inače obično smatra njihovom srećom i napretkom – zapravo posljedica utjecaja boga zime i jalovosti. Slaveni su, dakle, napustili pradomovinu zbog Črtova djelovanja, a što je još važnije, zbog toga su djelovanja prigrlili i kršćanstvo. Nisu ih prema tome iz stare domovine protjerali nomadi što su došli s istoka, niti su se okrenuli kršćanstvu zahvaljujući djelovanju misionara koji su im pokazali zašto je nova vjera bolja, nego zbog nemira što ga je Črt unio u njihove duše. Sasvim izravno: Slaveni su se pokrstili zbog djelovanja zlog boga. Može li ta promjena onda i sama biti dobra? Je li Črt nalik na zmiju koja je učinila da Adam i Eva budu prognani iz raja? Na ta pitanja Nazorov spjev ne odgovara, on samo otvara jednu dilemu prepunu značenja. Ili se pjesniku samo silno svidio obrat s gradnjom tvrđave zlog boga u ljudskom srcu te se nije previše ni brinuo o implikacijama?

Jer te implikacije ne zahvaćaju tek značenje njegova teksta, nego i samu njegovu logiku, pa u nekom smislu i demantiraju ono što je u spjevu

Ljudskih duša, i da nalik na šareno rosno cv'jeće
 Na nebeskim poljanama sve radosti ljudske cvatu;
 Ne zna čovjek da on stvara, s majkom Živom zemlju cijelu
 A gradi je tvarju sanja, čistom srži svoga ht'jenja:
 Duboko je negdje voda, ali on je mlaz na vrelu.”

Pjesmu u kojoj se ta strofa javlja napisao je Nazor više od četrdeset godina nakon prve verzije *Živane* da bi je, kao ravnopravan dio spjeva, unio u treće izdanje. Zato bi se moglo pomisliti kako je to neka pjesnikova naknadna intervencija u smisao vlastitoga djela, možda kao rezultat kasnijega njegova misaonog razvoja. Ipak, takvo mišljenje neće biti opravdano: ono što se kaže u citiranoj strofi, već je prisutno i u onome što Nazor zove *Praživanom*, a osobito je prisutno u *Epilogu*, pa bi se zato čak moglo pomišljati da je pjesnik naknadno stvorio *Pjesmu o majci gornjoj* upravo zato da bi još bolje pripremio ono što će se u *Epilogu* ionako reći, to jest da bi jače podcrtao poantu.

rečeno prije i na čemu je autor osobito inzistirao. Doista, u vezi sa Črtovom odlukom da svoju tvrđavu sagrađi u ljudskome srcu moglo bi se postaviti nekoliko pitanja, a prvo je od njih svakako ovo: zašto se on toga nije prije sjetio? Jer očito je da on biva pobijeđen svakoga proljeća otkako je svijeta i vijeka koliko god se trudio da se obrani. Kako mu je onda trebalo toliko vremena da se domisli spasonosnom rješenju? To je pitanje važno zato što otvara još jednu dilemu: ako se Črt dosjetio jadu tek nakon mnogih poraza, znači li to da on nije mogao prije doći na tu ideju jer još nije bilo sazrelo vrijeme? Je li onda trenutak kad se to dogodilo zapravo povijesni trenutak? Ako jest, onda bogovi ne žive izvan povijesti, nego su o njoj potpuno ovisni. Kao što su ovisni i o čovjeku jer Črt vidi spas za sebe upravo u tome da na određeni način djeluje na ljude. Istina jest da pri tome on ipak ne postiže konačnu pobjedu: proljeće će ipak doći, što god on činio. Ali sad se pokazuje da to i nije važno: važno je pobijediti u ljudskom svijetu, važno je da je ondje prevagnula zima i jalovost, a sa zbivanjima u prirodi Črt će se lako pomiriti.

Jer kad je riječ o prirodi, Črt nema nikakva osobitog razloga za nezadovoljstvo: ne samo da je on ravnopravno sa Svantevidom sudjelovao u stvaranju svijeta, nego njegov poraz zapravo i nije nikakav poraz. Ako u proljeće uvijek pobjeđuju sunčani bogovi, u jesen pobjeđuje on, pa je broj pobjeda i poraza izjednačen. A iz toga je očito da se zapravo i ne radi o tome. Črtu smeta – premda on to nikad eksplicitno ne kaže – što ljudi više vole ljeto nego zimu, što više vole plodnost nego jalovost i svjetlo nego tamu. On zapravo želi zadobiti njihovu ljubav ili bar njihovu odanost. Zato i može utemeljiti tvrđavu u njihovu srcu: odsad će ih kroz život voditi zlo i pakost, a ne više ljubav i prepuštanje prirodnom totalitetu.

U tom smislu ni ona zmija na stablu jabuke u zemaljskom raju nije ovdje slučajno spomenuta. Jer u epilogu je Črt, čini se, posve promijenio svoju narav, pa postao neka vrsta Nečastivoga.²⁴ Prije je on bio bog ravnopravan sa svim drugim bogovima, pa čak i jedan od temelja svijeta jer je taj svijet gradio, a potom svojim djelovanjem pomagao da on nastavi postojati: zato mu Svantevid tumači kako svijet i nije drugo do stalna borba svjetla i tame, topline i hladnoće. Zbog toga onda Črt u mitu nije utjelovljenje zla, nego su to njegovi pomoćnici. On to i ne može biti jer je njegovo djelovanje

²⁴ O tome svjedoči i ruska riječ za vraga, čort, očito izvedena iz Črtova imena.

u svome krajnjem ishodu pozitivno; pomoćnici pak mogu personificirati zlo jer je njihovo djelovanje trenutačno i lokalno. A sad je, čini se, sam Črt postao čisto zlo. Jer onoga časa kad se tvrđava zime s vrha brda preselila u ljudsko srce, ni Črtovo djelovanje više ne može biti prirodna sila, nego mora postati moralna kategorija. Zlo, uostalom, i može postojati samo u ljudskom srcu, a nikako i u prirodi. Promijenivši svoje sjedište, Črt se i sam promijenio, pa je postao nalik vragu iz kršćanskoga učenja.

A sve je to u nekom smislu i logično: poanta i služi tome da se načini nekakav zaokret, da se prijeđe na novu smisaonu razinu. A Nazoru je to nesumnjivo pošlo za rukom, koliko god da je njegov postupak rijetko prepoznavan kao vrijedna književna činjenica.

5

O značenju preobrazbe što je Črt doživljava u završnoj pjesmi *Živane* razmišljao je Nazor još i godinama nakon što je spjev završio i poslao u javnost, zacijelo želeći sebi i drugima objasniti sve implikacije toga događaja. I ne samo da je o tome razmišljao, nego je osjećao potrebu i da rezultat toga razmišljanja literarno uobličiti. Nije, međutim, mogao svoje zaključke ponuditi iznutra, iz spjeva samog, jer bi takvo samotumačenje – da je složeno u stihove i strofe – zvučalo odviše eksplicitno; morao je zato naći neku točku izvan teksta s koje bi se to objašnjenje moglo pružiti uvjerljivo i opravdano. Pri tome je bilo poželjno da i to objašnjenje dobije literarni karakter, te da tako i samo dopusti određenu mjeru metaforičnosti bez koje se poetski zaključci *Živane* i ne mogu formulirati. Tako je onda jedan svoj dnevnički zapis iz studenoga 1933. posvetio toj temi,²⁵ a poslije ga uključio i u izdanje *Živane* pod naslovom *Umjesto pogovora*. U tom je tekstu predočio sve konzekvence što slijede iz simboličnih situacija koje je sam stvorio.

Zapis započinje piščevom konstatacijom kako svake večeri ponovno dotjeruje *Živanu* te evokacijom čuvstava koja mu se pri tome poslu javljaju jer prošlo je više od trideset godina otkako je to djelo objavio. Ta ga čuvstva prate i kad legne, pa izazivaju i neku vrstu vizije: pjesniku se čini da netko tresu rešetkama na njegovu prozoru i on ugleda bradatu glavu kako viri u sobu. To je Črt, čiji je dolazak opravdan činjenicom da je zimsko doba.

²⁵ Uključen je on i u *Večernje bilješke*, a nosi nadnevak 16. XI. 1933.

Domaćin i gost daju se u razgovor koji započinje time što Črt pokušava dahom ugасiti svjetiljku, a potom se užasne radijatora²⁶ i njegove topline. Pjesnik mu objašnjava kako se električno svjetlo ne može ugасiti puhanjem i kako su ljudi učinili golem napredak u borbi protiv zime. Još više, i na vrhovima brda, gdje se Črt prije krio, sagradili su planinarske domove i sanatorije u kojima je jednako toplo kao i u dolini, pa su čak dospjeli i na zemaljske polove pobijedivši i tamošnju hladnoću. Pjesnik tim napretkom objašnjava i slab uspjeh svoje *Živane*: ne strepeći više od hladnoće, ljudi nisu razumjeli ni borbu ljeta i zime. Na pjesnikovo golemo iznenađenje Črt se razveseli tim vijestima, koje su njemu, očito, posve nove. Objašnjava odmah i zašto se raduje: ako se ljudi njega više boje, onda nemaju razloga ni da vole i slave ona božanstva koja su mu suprotna jer više ne ovise o suncu i njegovoj toplini. Smjena godišnjih doba ne znači ljudima više ništa; pobijeđena je zima, ali je time pobijeđeno i ljeto. Ovako Črt završava:

Nestaje mene; ali sa mnom i njih. Ne vidite više Prijezdu na istoku, Pojezdu na zapadu. I Momir vam ne zna ništa reći. I Didi Ladino je ime za vas sada prazan šum, riječ izgubljena u vrtlogu zbivanja i vremena. Usahnu drvo Dafina; i Nav opusti. I tvoje su riječi bačene u vjetar. Nema više Svantevidovića. Prolazim još jednom svijetom, da brišem posljednje tragove njihove na stazama zemaljskim. Umiremo od iste smrti, od iste ruke, od Zemnikove. I bit će, što sam uvijek htio. Pobijeđen, ja ću ipak pobijediti. Ne zaboravi i to kazati na kraju te svoje stare priče.²⁷

Jasno je sada kako su stvari tekle. Najprije je Črt sagradio svoju utvrdu u ljudskom srcu, a potom su ljudi odbacili nekadašnje bogove s kojima su bili u izravnom dodiru i s kojima su dijelili sudbinu. Tama i hladnoća postale su – vidjeli smo – moralne kategorije. Ali upravo to je omogućilo čovjeku da suzbije tamu i hladnoću u prirodi: dotle dok zlo živi u duši, dotle ga u prirodi i ne mora biti. Ljudi su, dakle, upravo zbog toga što se Črt uselio u njihova srca, pronašli u sebi onu snagu koju prije nisu bili kadri dosegnuti, a o kojoj su im bogovi neprestano govorili. Zahvaljujući zlu u sebi, oni su ovladali prirodom. I tek su tada bili u stanju posve odbaciti stare bogove. Ti su bogovi, naime, upravljali prirodom, a čovjek je o prirodi ovisio; sad, kad je on gospodar prirode, više mu ni stari bogovi ne trebaju.

²⁶ Držeći se etimologije – koja upozorava da je riječ o nečemu što zrači – Nator taj uređaj zove *iradijator*.

²⁷ Str. 226.

Tako je Črt u pravu kad kaže da je baš on pravi pobjednik u borbi što se vodi od postanka svijeta. Jer ako želi uništiti svoje neprijatelje – koje je tako dugo nastojao nadvladati – onda je dovoljno da sam umre, pa će i njihovo postojanje izgubiti svaki smisao. Dapače, moglo bi se kazati da je u trenutku kad se razgovor između njega i pjesnika vodi Črt već mrtav, samo što to do toga trenutka nije znao, kao što nije znao ni za postojanje elektrike i radijatora.

Kako je pak to moguće? Reklo bi se da je razlog samo jedan: Črt se u *Epilogu* preobrazio i postao nešto drugo nego što je bio prije, pa je zato i u smrti živ dok se drugi bogovi nisu bili kadri preobraziti, pa su zato morali zauvijek umrijeti. I doista, Črt je prestao biti bog koji je istovjetan s prirodom, a postao je duševna osobina i moralna kategorija: pretvorio se u zlo i na taj je način postao neuništiv, kao što je i zlo neuništivo. Zato je on pobjednik još u jednom smislu: on se može radovati vlastitoj smrti jer njegova smrt znači i smrt njegovih neprijatelja, s tim što njegova smrt nije konačna – jer on nastavlja živjeti na drugačiji način – dok njihova jest.

A u tim je zbivanjima opet lako prepoznati dramu prelaska iz nekadašnje idealne stoljenosti s prirodom, iz (slavenskog) prastanja u moderni svijet. Nekada su ljudi bili u tijesnom dodiru s bogovima, što znači sa smislom vlastitoga života, bili su nerazdvojan dio svemirskog ustroja; potom su, međutim, izbačeni iz toga idealnog svijeta: izgubili su bogove, što znači da je nebo ostalo prazno, a njihov život postao besmislen. Jedino što je u tom životu sigurno, to je zlo. A vjera koju su sad prigrlili mnogo je apstraktnija, pa ih ni izbliza ne ispunjava onako kako su ih ispunjavali stari bogovi, u doba kad su strahovali od zime i veselili se proljeću. Izgubivši strah i patnju, ljudi su izgubili i sreću.

A to se opet dogodilo zato što su iz iskona prešli u povijest. U iskonu nije bilo važno protjecanje vremena, nego samo prirodni ciklusi; u povijesti, stvari stoje posve obratno. Zato i ljudi postaju drugačiji, a drugačije vide i svoju sudbinu. I o tome je Nazor progovorio u *Epilogu Živane*.

6

Kad Črt dođe na spasonosnu ideju da svoju utvrdu sagradi u ljudskom srcu i kad potom počne nabunjavati ljude protiv bogova, ovi moraju bježati od božanske osvete, pa se tako okupe na Karpatima. I već od toga trenutka

nešto se bitno mijenja u načinu na koji pjesnik vidi protagoniste svoje priče. Jer kazivač sad prvi put identificira te bjegunce kao Slavene, dakle kao skupinu s nekom zasebnom sudbinom, drugačijom od sudbine ostalih naroda. Do tada se činilo kao da su oni samo slučajno Slaveni: budući da se radnja tiče kozmičke problematike, onda je njezina pretpostavka morala biti da ono što bogovi čine vrijedi za sve ljude, bez obzira na to jesu li oni Slaveni ili štogod drugo. Zato se do toga mjesta ljudi i nisu nazivali Slavenima, nego mnogo češće *zemnicima* – dakle skupnim imenom za ljudski rod – a samo se po krajevima u kojima se radnja zbiva moglo razabrati da su ti zemnici upravo Slaveni. Sad se, međutim, perspektiva mijenja, pa to baca novo svjetlo i na ono što se u spjevu dogodilo prije: sad bogovi više nisu sveopći, univerzalni bogovi – gdje je Črt materija, a Svantevid duh – nego su oni specifični slavenski bogovi koji, čini se, za druge narode nisu nadležni. Zato je i moguće da Slaveni napuste te svoje stare bogove i da prigrle neke druge svetinje koje očito izvorno nisu njihove.

To pak rezultira i promjenom mjesta i načina njihova života. Oni se sele u druge krajeve i počinju živjeti drugačije nego što su prije živjeli: ne više u skladu s prirodom i s iskonskim poretком stvari, nego po nekim novim pravilima koja im je tek suđeno upoznati. Ukratko, oni iz pristanja ulaze u povijest, pa je po tome i logično što više ne mogu živjeti kao ljudi naprosto, nego moraju imati neku vrstu nacionalnoga identiteta: u povijesti, naime, nemaju sve ljudske skupine jednaku sudbinu, nego se one međusobno bore na svjetskoj sceni, pa tako njihov uspjeh ili neuspjeh ovisi o njihovu vlastitom djelovanju više nego o ičemu drugom.

Upravo o tome govori Perun okupljenim Slavenima na Karpatima. On najprije identificira manje skupine koje će se profilirati unutar toga velikog entiteta, onda specificira krajeve u kojima će te skupine živjeti, a na kraju govori i o njihovim povijesnim misijama. Očito je da Perun sa svojega božanskog vidikovca može nazrijeti i budućnost, pa o njoj govori svojim nekadašnjim podanicima, ne zato da bi im tu budućnost otkrio, nego zato da bi ih ohrabrio u suočenju s njom. O proricanju budućnosti nije u spjevu prije bilo uopće riječi, i to zato što su do tada Slaveni živjeli u svijetu u kojem budućnost praktički i ne postoji. Jer budućnost je nešto što može imati smisla samo onda kad postoji pravocrtno vrijeme, pa se svaki povijesni trenutak razlikuje od svakog drugog trenutka, prošlog i budućeg. Slaveni su pak do tada nastavali univerzum u kojem je vrijeme bilo ciklično, a proizvodilo ga je djelovanje bogova, što znači smjena godišnjih doba i mijene

u prirodi. Činjenica, dakle, da Slaveni sad imaju budućnost, dokaz je da su doista stupili u povijesni svijet.

Ali kako Perun zna što će se sa Slavenima dalje zbivati ako će se njihova budućnost događati izvan njegove domene i ako su Slaveni – kako se višekratno naglašava – okrenuli leđa starim bogovima? Čini se da tu Nazor računa na osobitu vrstu zakonitosti, koju malo dalje u *Epilogu* i objašnjava, premda više implicitno nego eksplicitno. Jer Perun može znati što će se Slavenima još dogoditi naprosto zato što će dalja njihova sudbina zakonito proizaći iz onoga što su oni bili prije dok su štovali stare bogove: njihova će budućnost proisteći iz njihove prošlosti. Njihova će povijest biti nužna posljedica prijašnjega nepovijesnog stanja. Upravo zato što su izvan povijesti živjeli onako kako su živjeli, Slaveni u povijesti mogu postati samo ono što im Perun i proriče da će postati.

O tome on govori na slikovit način, ali ipak dovoljno jasno. Kaže on, naime, otprilike ovo: Slaveni će se raspršiti, doživjet će različite stvari, ali će im ipak biti zajedničko to što će na njihovim čelima ostati za svagda utisnut pečat onih bogova koje su prije štovali. To će ih razlikovati od drugih naroda i to će činiti njihov identitet, pa će oni, i kad prigrlje novu vjeru, to učiniti na osobit način. Jer sjećat će se – svjesno ili nesvjesno – one vjere kojoj su nekada pripadali, a to znači da će i novu vjeru – kršćanstvo – originalno interpretirati.

To će ih opet voditi u njihovu povijesnom djelovanju, pa je otuda jasno i zašto je pečat starih bogova neizbrisiv ili se barem Perunu čini da je takav. On naglašava kako to sjećanje na staru vjeru ima zapravo dvije funkcije. U jednu ruku, ono je neka vrsta fatuma jer će se Slavenima dogoditi samo ono što može proizaći iz nekadašnjeg njihova života i nekadašnje vjere. U drugu ruku, to sjećanje bit će im okrep a i ohrabrenje: oni će uvijek u sebi nositi nešto od one iskonske snage – one povezanosti s cjelinom kozmosa – koju im je davao njihov prijašnji savez s bogovima, a to će im onda pomagati i u teškim povijesnim situacijama.

A ako je tako, onda je mnogo jasnije i kako Nazor shvaća povijest i kako shvaća ulogu vlastitoga spjeva u tumačenju te povijesti. Ako je, naime, i povijesna sudbina Slavena predodređena time što su u davnini živjeli i vjerovali na određeni način i ako je svijest o toj sudbini stalno implicitno prisutna, onda se iz starih mitova može iščitati i sadašnji život tih naroda. Mit je, drugim riječima, nacrt slavenske povijesti, treba samo posegnuti za pravim njegovim odjeljkom, pa da se razumije što se danas sa Slavenima

dogada, pa čak i što će se, eventualno, u budućnosti s njima još događati. A s druge strane, pripovijedati o mitskim zbivanjima – a i o tome kako su ona prividno nestala s horizonta da se nikada potpuno ne izgube – zapravo znači pripovijedati o najvažnijim stvarima. Dogodovštine Črta i Svantevida, Momira i Stojana zapravo kriju u sebi ono što je bitno i u sadašnjosti, a pjesnički način izražavanja služi tome da pomogne čitatelju da se – kao u kakvoj obrednoj čaroliji – uzdigne do poimanja istine i da je prihvati kao svoju vlastitu.

A to, ako ništa drugo, objašnjava zašto je Nazor kao mlad pjesnik u *Živanu* toliko vjerovao i zašto se ta vjera nije ugasila ni onda kad je postao zreo čovjek, a ni onda kad je ostario.

7

Nakon svih ovih zapažanja bit će razmjerno lako u preglednom obliku prikazati Nazorovo viđenje svjetske – ili slavenske – povijesti, a i načina na koji *Živana* tu povijest prikazuje i objašnjava. A kad se kaže *Živana*, onda to ne podrazumijeva samo tekst djela – koji je kroz desetljeća doživio mnogobrojne promjene – nego i tekstove koji prate spjev, poput dnevnčkih zapisa ili poput osvrta što smo ga ovdje već i citirali, a Nazor mu je u kasnijim izdanjima namijenio ulogu pogovora.

Prva je pretpostavka Nazorova nacrtu svjetske povijesti ova: ta povijest određena je odnosom čovjeka i prirode. Taj odnos može biti ili takav da čovjek bude uključen u prirodu i ovisan o njoj ili takav da se od prirode udalji, pa da se od nje brani uz pomoć sredstava koja je sam stvorio i uz pomoć društvene organizacije koja pogoduje tome cilju.

U prvom slučaju – onda kad je čovjek uključen u prirodu – on se nalazi i u vrlo tijesnoj relaciji sa silama koje prirodom upravljaju, pa premda im je podređen, može biti siguran da među njima ima zagovornike i da mu oni žele dobro. Taj dodir s božanskim omogućuje čovjeku i da osjeti totalitet jer je preko bogova u vezi s cjelinom svijeta. Zato mu i jest uvijek prva briga upravo ta cjelina, a ne vlastiti pojedinačni život: na taj se način on oslobađa i straha od smrti jer u povezanosti sa svime što postoji jasno osjeća da i život i smrt imaju smisla.

U drugom slučaju – onda kad se čovjek od prirode distancira – njegov odnos prema njoj mora biti neprijateljski ili bar obilježen težnjom za domina-

cijom. Budući da ga priroda na razne načine ugrožava, on njome mora ovladati. Mora ovladati zato što prirodom više ne upravljaju bogovi nego prirodne sile, a s njima se čovjek ne može identificirati onako kako je mogao s bogovima. Ako je prije priroda oblikovala njegovu sudbinu, sad on – ovladavši njome – oblikuje njezinu.

U takvom rasporedu stvari lako je razabrati nekoliko stadija u ljudskoj povijesti ili barem u povijesti slavenske narodne skupine. Možemo razlikovati četiri faze koje Nazor izlaže, što u *Živani*, a što opet u popratnim tekstovima.

Prva faza je prastanje, onaj mitski iskon koji se i opisuje u njegovu spjehu: to je vječna borba svjetlosti i mraka, topline i hladnoće, plodnosti i jalovosti, za koju se pretpostavlja da traje oduvijek i da ne može imati kraja. Zato tu ljudi nemaju povijesti, a pitanje je koliko imaju i pojedinačnoga identiteta: važniji su procesi nego individualnosti, pa se u tom smislu čak i bogovi pokoravaju višim zakonitostima koje i njih nadilaze.

Druga je faza ona kad ljudi prelaze iz iskona u povijest. Taj je prijelaz bolan, ali i pun nade, kao što to pokazuje scena na Karpatima i Perunov govor. Tim će prijelazom ljudi štošta izgubiti, ali će zacijelo mnogo i dobiti: u najmanju ruku, doživjet će slavnu povijest. Oni tu perspektivu, čini se, s voljom prihvaćaju te se zato s Perunom rastaju u ljubavi, utoliko više što to i nije rastanak zauvijek.

Sljedeća je faza ona kad ljudi u povijesti žive, a to je ono vrijeme za koje Nazor vjeruje da traje i u trenutku kad on na mijeni stoljeća piše prvu verziju svoje *Živane*. U ljudima i njihovu djelovanju – a time i u njihovoj kolektivnoj sudbini – još se jasno osjećaju tragovi nekadašnjega stanja. Sadašnji život Slavena u dobroj je mjeri posljedica nekadašnjeg života; taj je nekadašnji život pak prikazan u mitovima, pa je zato te mitove i potrebno poznavati.

Posljednja je faza ona u kojoj su mitovi zaboravljeni. To je ona situacija što je Nazor opisuje u kratkom tekstu u kojem se tobože pjesnik i Črt susreću da bi utvrdili kako za bogove u novome svijetu više nema mjesta. Jer zbog razvoja tehnike i unapređenja života ljudi više nisu ovisni o prirodi te zato prema njoj nemaju intenzivnog odnosa. To je pak razlog što ne znaju ništa ni o onim silama za koje se nekada mislilo da prirodom upravljaju, to jest o slavenskim božanstvima. Ne poznajući njih, ljudi ne samo što gube kontakt s iskonom, nego više ne vide ni ono po čemu su mitološke predodžbe poetske, pa samim tim i sjevremene. Nije potpuno jasno misli li Nazor da je ta veza

s prastanjem u tridesetim godinama XX. stoljeća već posve izgubljena ili tek predviđa da će se to uskoro dogoditi. Ali odlučno drži da je taj proces nezaustavljiv.

A to onda presudno djeluje i na sudbinu njegova teksta u kojemu se o tome govori, naime *Živane*. Jer nije slučajno što Črt na kraju pogovora – u riječima što smo ih ovdje citirali – napominje pjesniku da ne zaboravi zapisati kako se sve skupa završilo, to jest da je on, Črt, ipak pobijedio. Ne radi se tu, dakako, tek o božanskoj taštini, nego, čini se, i o istini, a tu istinu ima pjesnik potrebu reći makar u popratnom tekstu, ako već ne i u samom spjevu. Taj se spjev, naime, zahvaljujući razvoju događaja, iz organizma što je u trenutku svojega nastanka pulsirao životom i snagom pretvorio u *staru priču*, kako Nazorovo djelo naziva Črt. Svjetska zbivanja presudila su i literarnom tekstu, pa su ga iz objave istine pretvorila u zastarjelu tvorevinu koja više nikoga ne obavezuje.

8

Uz *Živanu* je Nazor redovito tiskao bilješke u kojima daje temeljne podatke o slavenskim mitovima i objašnjava kompetencije odnosno karakterne osobine pojedinih božanstava. Primarna je svrha tih bilježaka, dakako, praktična: one treba da čitatelju, neupućenu u tu problematiku, olakšaju praćenje teksta. Ali time se njihova funkcija nipošto ne iscrpljuje; obratno, vjerujem da je pjesnik zapravo imao na umu jedan osobit cilj, a bilješke da su mu bile zgodan i neupadljiv način da taj cilj ostvari. Općenito bi se taj cilj mogao okarakterizirati kao opravdanje najprije *Živanine* strukture, a onda i njezina sadržaja.

Nagađam, naime, da je Nazor doživljavao ustroj svojega spjeva kao stanovit problem: bio je svjestan da čitatelju nudi nešto na što ovaj nije navikao jer *Živana* je, kao što smo i ovdje vidjeli, djelo mozaično i bez tradicionalne fabule, koje ne podastire recipijentu cjelovitu priču, nego on tu priču djelomično mora rekonstruirati sam. U književnosti pak nije takav način izlaganja posve uobičajen te zato i traži nekakvo opravdanje ili barem objašnjenje. I Nazor ga je našao u približavanju mitu: mitovi su po pravilu fragmentarni, oni su skupovi priča o bogovima i njihovim pothvatima, a ne postoji – barem u načelu – jedinstvena fabula u koju bi se sve to uklapalo ili barem ne postoji kao tekst, ako i postoji kao mentalna konstrukcija što je

svaki recipijent za sebe gradi. To vrijedi za grčke mitove, ali i za germansku mitologiju, a dakako i za mitologiju slavensku. Prema tome, za Nazora je – kad se radi o *Živani* – vrijedila ovakva formula: što je njegovo djelo bliže mitu, što se više predstavlja kao njegovo izravno prepričavanje i tumačenje, to će i fragmentarna forma biti manje čudna. Mitovi su fragmentarni, pa je logično da to bude i *Živana*. Tako onda i popratne bilješke zapravo najviše služe tome da povežu fragmente, u jednu ruku fragmente *Živane*, a u drugu ruku fragmente mitova samih.

No, nije to jedino što je pjesnik dobio uvođenjem bilježaka. Vjerujem da su one – izvodeći *Živanu* iz slavenske mitologije, pa i uz izravno pozivanje na Nodilovo djelo – zapravo riješile i pitanje žanrovskoga statusa Nazorova prvog većeg spjeva, dajući temelja da se taj spjev proglasi epom, odnosno, po Nazorovoj vlastitoj terminologiji, *eposom*. Jer veza s mitom daje *Živani* prijeko potrebnu legitimaciju, koju joj nisu mogle pribaviti ostale, specifično književne njezine osobine. Logika je, rekao bih, ova: mitološki sadržaji – a pogotovo oni u kojima je riječ o najvažnijim pothvatima bogova i o načinu na koji svemir funkcionira – redovito se prikazuju u epovima. Epovi su pak opširnija narativna djela u stihu; normalno je zato da i *Živana*, opisujući upravo takve sadržaje, također bude ep. Ona možda nema neke od osobina koje pravi epovi imaju – prije svega zato što je nalik rukoveti lirskih pjesama – ali ona jest prepričavanje i tumačenje mita, pa zato za sebe traži status pravoga epskog djela.

U tome pak ide Nazoru naruku atmosfera vremena kad je *Živanu* pisao: tada su se predodžbe o identitetu pojedinih književnih vrsta i inače bile prilično razlabavile, što zbog pridolaska novih žanrova, što opet zbog reinterpretacije starih. Primjer za ovo posljednje može biti umjetnička bajka – za kojom će ubrzo i Nazor posegnuti²⁸ – gdje se jedan tradicionalni žanr podvr-gava modernističkoj preradbi.²⁹ Takav je status, mislim, za sebe očekivala i Nazorova *Živana*: pravih, velikih epova više nema, kao što nema ni pravih bajki, ali nas ništa ne priječi da zamislimo novovjeki ep (dakle, da reinterpretiramo jednu staru vrstu), pri čemu će se, dakako, taj novovjeki ep u ponečemu i razlikovati od tradicionalnoga. Najupadljivija će razlika zacijelo

²⁸ Učinit će to u *Istarskim pričama* iz 1913. Knjiga je izašla u Zagrebu.

²⁹ Usp. o tome: Ana Pintarić, *Umjetničke bajke: teorija, pregled i interpretacije*, Osijek 2008.; v. također: Cvijeta Pavlović, *Hrvatske umjetničke bajke i legende nakon 1910. g.*, u zborniku *Komparativna povijest hrvatske književnosti*, sv. XIII. Split 2011.

biti velik udio lirskih motiva, pa će moderni ep i značiti neku vrstu lirске interpretacije epskih sadržaja. Drugim riječima, epska vrsta tu se iznova definira da bi se mogla uskrisiti i ispuniti mitskim materijalom, pogotovo zato što se i mit upravo na mijeni stoljeća pomalo stao vraćati kao inspirativno vrelo književnih poticaja, osobito u okviru secesijske poetike i estetike.³⁰ Tu pak mit često funkcionira kao intertekst novoga književnog djela, a upravo se to događa i u Nazora: *Živana* ne bi bila moguća bez mita, ni kao zamisao, a pogotovo kao realizacija. Ujedno, njezina recepcija ostvariva je jedino na podlozi mita, pa su tako bilješke zapravo integralni dio teksta.

Ali ni time se ne iscrpljuju sve funkcije što ih te kratke napomene u knjizi obavljaju jer postoji bar još jedno važno značenje što iz njih proizlazi. Približavajući *Živanu* mitu, one iznose na vidjelo i njezinu ambiciju da uspostavi prema zbilji onaj isti odnos što ga uspostavlja mit ili, još točnije rečeno, što ga mit dobiva u svojim novovjekim interpretacijama. Ono, naime, po čemu čovjeku dvadesetoga stoljeća mitovi mogu biti zanimljivi, nipošto nije tek uvid u način na koji su ljudi pretpovijesnoga doba poimali svijet i sebe same; mnogo je važnija činjenica da mit privlači nekom vrstom svoje aktualnosti. Novovjekoga čovjeka, doista, u mitu najviše zanima to što u njemu može prepoznati i nešto od vlastite egzistencije, bilo zato što je mit uspio fiksirati vječne osobine svijeta i života, bilo opet zato što se neke od situacija kojima se on bavi ponavljaju, pa se mogu pojaviti i izvan mitskoga vremena, čak i u modernitetu.³¹ I doista u XIX. se stoljeću i u okviru respektabilnih filozofskih koncepcija razmišljalo o mogućnosti da se povijest i suvremena situacija – ili epoha u cjelini – tumači uz pomoć mita. U umjetnosti je pak u tome najdalje otišao Wagner, kojemu je germanska mitologija polazište za razmišljanje o modernom svijetu.³²

U takvoj je atmosferi nastala i *Živana*. Doda li se, naime, svemu što je do sada zapaženo još i okolnost da su u XIX. stoljeću različite rasne teorije bile legitiman dio europskoga misaonog kapitala, pa da se razmatralo o

³⁰ O Nazorovu *Albusu kralju* piše Viktor Žmegač u raspravi *Secesijski stil i hrvatska moderna*, u knjizi *Duh impresionizma i secesije*, Zagreb 1993. Već i naslov te studije otkriva u kojem smjeru treba tražiti korijene obnovljenog interesa za bajku.

³¹ Ovako piše Nazor u jednoj od bilježaka uz *Živanu*: “Perunove riječi slavenskim narodima u Epilogu izrazuju znanje, mnijenje, nade i želje autorove u one dane, kad je sastavljao stihove, tj. oko 1900. godine. Ni u sadržaju tih strofa (nakon 36, krupnim događajima tako bogatih, godina) nije htio sada unijeti bitnih preinaka.” (sv. I., str. 230–231)

³² V. o tome u recentnim knjigama Zorana Kravara, osobito *Uljanice i duhovi*, Zagreb 2009.

poslanju germanske, romanske ili slavenske rase,³³ nije nikakvo čudo što je Nazor osjetio potrebu da nešto kaže o slavenstvu i o njegovoj pretpovijesnoj i povijesnoj sudbini. Pri tome se – opet u skladu s misaonim trendovima građanske epohe – poslužio mitom i njega postavio kao okvir za svoje ideje kročeći pri tome ukorak s onim što se i u drugim kulturama događalo.

On je, doduše – kao što smo ovdje već i prije spomenuli – za mitom posegnuo prije svega zato što su mitske slike bile osobito kompatibilne s njegovim vlastitim doživljajem prirode i svemira, a upravo se o njima slikovito govori u slavenskoj mitologiji. Taj će doživljaj pjesnika pratiti manje-više kroz cijeli život, a u *Živani* ga je on prvi put zaokruženo formulirao, pa bi se moglo reći da mu je mitska podloga omogućila da plasira ideje koje ne bi mogao izložiti na drugačiji način. Te je pak ideje o odnosu čovjeka i prirode on, čini se, držao najvažnijim vlastitim misaonim doprinosom, a možda i glavnim razlogom što je *Živanu* uopće napisao.

9

Kao što je poznato, Nazor je, mnogo više nego drugi pisci, imao običaj vraćati se svojim već objavljenim tekstovima kako bi ih redigirao, dopunjavao ili samo stilski dotjerivao. Kad čovjek baci pogled na posljednje izdanje njegovih *Sabranih djela*, pa ako obrati pažnju samo na spjeveve, onda se može i zadiviti koliko je toga pjesnik držao potrebnim promijeniti u tim svojim tekstovima i u kako je velikom rasponu obavljao redakture npr. *Medvjeda Brunda* i *Utve*. Ali *Živana* i u tome odnosi prevagu jer na njoj je Nazor, čini se, radio najintenzivnije i najdulje. U istim tim *Sabranim djelima* nalazimo i svjedočanstvo o tome: vidjeli smo po onome pogovoru da je u prosincu 1933. radio na *Živani*, 1936. uspio ju je objaviti, a onda je – čim je djelo tiskano – nastavio dalje prerađivati spjev, tako da posljednja redakcija seže čak u četrdesete godine,³⁴ dakle četiri desetljeća nakon nastanka spjeva. U tom se razdoblju Nazor, dakako, morao temeljito promijeniti i kao autor i kao čovjek, a ipak je ostalo nešto što ga je *Živani* neprestano vraćalo.

³³ U proučavanju književnosti taj je način mišljenja najočitije prisutan u poznatoj Taineovoj ideji o rasi, sredini i momentu kao trima komponentama koje određuju najprije pisca, a onda i njegovo djelo.

³⁴ V. o tome u kritičkom aparatu koji prati tekst *Živane* SD, sv. I.

A to je donekle paradoksalno jer on *Živanu* nije smatrao najboljim svojim djelom, nego je, naprotiv, bio svjestan njezinih nedostataka, a i pečata početništva koji se na tekstu vidi. Dapače, o tome se i izjasnio u *Bilješkama* koje idu uz tekst jer ondje kaže:

Bit će da je čitavo ovo djelce široka lirska pjesma čovjeka koji tek minu 22 godinu, kad je, u graditelju stihova, “milost božja” često najveća, životni dah najširi, ali je erudicija još malena, pjesnički alat i pjesničko građivo jedva znani, moć konstrukcije još premlada.³⁵

Uviđao je, dakle, *Živanine* slabe strane, a k tome se već bio i odmaknuo od one poetike na temelju koje ju je pisao. Zašto je onda nije tretirao naprosto kao početnički pokušaj – kao što je činio s drugim nekim svojim tekstovima – nego joj se uporno vraćao? I na to pitanje odgovara pjesnik u *Bilješkama* jer u tridesetim godinama bilježi sljedeće:

Autor misli da se tim svojim ponovnim radom na *Živani* nije vratio k svojoj boginji da je samo obuče u neko pristojnije ruho, – korist od toga ne bi bila velika. On se nije dao na taj posao da staru pjesmu nešto skladnije *prepjeva*, no da *dopjeva* što mu još od mladih dana ječi neprestano najdubljom nutrinjom, i što mu možda ni pri koncu života ne će ići od ruke da izrazi do kraja. Nije kod toga trebao uživjeti se u svoju prošlost, nego samo pustiti da se ona u njemu što više izivi i da što jasnije – u nizu mitâ – progovori.³⁶

Kurziv je u tom navodu Nazorov, pa se i po njemu vidi kako je pjesnik shvaćao svoj posao: vjerovao da u *Živani* postoji neka jezgra koja nosi nesumnjivu vrijednost i iza koje je autor i u zrelim godinama kadar potpuno stati jer ona sadrži u sebi i ono što on još uvijek misli o svijetu i ono što misli o poeziji. Tako su i kvalitete što ih Nazor u *Živani* želi spasiti i pridodati vlastitij bilanci u jednu ruku poetske, a u drugu svjetonazorske.

Kad je riječ o poetskim kvalitetama treba reći da one leže prije svega u snazi evokacije: Nazor je u *Živani* kadar neobično opipljivo dočarati stvari i pojave i kadar im je naći snažne metaforičke ekvivalente tako da je čitatelj često ponesen intenzitetom doživljaja. Pri tome pjesnik je za veći dio spjeva izabrao dug stih nalik heksametru koji dopušta rečenici da se razmaše te omogućuje da se uz imenicu veže više pridjeva i da glagoli budu dulji i živahniji, što je kod opisa osobito važno. Pri tome se poteškoće što ih je Na-

³⁵ Str. 230.

³⁶ Str. 231.

zor tobože imao sa štokavskim naglascima (a o čemu je rado govorio)³⁷ ni malo ne osjećaju. Isto se tako ne osjeća ni ona osobina koja će poslije udariti pečat Nazorovoj lirici, osobito misaonoj: cerebralnost teme i zanatski perfekcionizam u izrazu; ovdje je sve u isto vrijeme i spontano i formalno korektno. Na mjestima je izlaganje gotovo ekstatično, odajući dojam da dolazi iz svijesti duboko uzbuđene osobe koja, gotovo kao u transu, prenosi čitatelju ono što vidi, čuje i osjeća, sjedinjujući se s predmetom svojega promatranja. Uspijeva pri tome pjesnik da to uzbuđenje prijede i na čitatelja ili barem da i on osjeti kako je opipljivo i ujedno kako važno ono što mu kazivač nastoji dočarati. Neka kao primjer posluže ove strofe iz *Pjesme o Goleču*, u kojima se opisuje gašenje ljeta i Živanine pripreme da se preda onome što je neminovno:

Bješe ono slatko doba, kada vjetar koljem drma,
kad je oštar miris polja i livade pokošene,
kad se žuti i crveni krošnja stabla, listak grma,
I kap pada s kokorčike od rosice orošene;
Bješe, kada uz plač šume vode s kuka silazeće,
I grolji i klokoće u potoku, ko da velji
Vrč je ruka nevidljiva utopila, a pred več
Gačući se jato ptica močvarica na jug seli.

Bješe časak od počinka, od sve tišeg umiranja.
Kada mošnjak zrnca trese iz toboca osušena,
Kada srce izmučeno u ognjištu rado sanja,
Mira svog kad pređu prvu snuje duša umorena.
Bješe doba, kada ljudi iz jesenjih piju vrela
Vodu novu, zaboravnu, i znoj brišu sa svog čela;
Kada zemljom, koju ljeti izmorila žar je mnoga,
A žamori oglušiše, sjene idu lakih noga.³⁸

Kao što se vidi, pjesniku osobito dobro ide od ruke slikanje zbivanja u prirodi, pa smo ovdje već i konstatirali da on te opise ne donosi zato da bi bolje prikazao slavenske bogove, nego se okreće slavenskim bogovima zato da bi imao opravdanje za svoje opise prirode. Zato vjerujem da nije neumjesno nagađanje kako se Nazor upustio u pisanje *Živane* upravo zato da bi dao

³⁷ V. npr. na više mjesta u XVIII. svesku SD (*Eseji, članci, polemike*).

³⁸ Str. 130–131.

oduška svojoj slutnji kako između čovjeka i prirode postoji duboka veza koje obično nismo svjesni, ali koja određuje naš doživljaj svijeta, a za pjesnika može biti vrlo snažan poticaj za rad.

Tako dolazimo do drugog elementa *Živane* koji je Nazoru ostao zanimljiv i privlačan i tolika desetljeća nakon nastanka spjeva. On, naime, vlastitu vezu s prirodom nije čutio samo u mladosti, kad je pisao ovaj spjev, nego je taj osjećaj sačuvao i poslije. Dapače, osvijestio ga je, njegovao i pomalo mistificirao, pa nikad nije prestao vjerovati kako dodir s prirodom trajno djeluje i na njegovo pjesništvo i na njega osobno. Kad je, recimo, u studenome 1935. opet radio na *Živani*, on, opisujući kako mu se vratila snaga i stvaralački polet, ovako završava bilješku: “Momir klikće, još i sada, u mojoj nutрини.”³⁹ Ako, dakle, ono što se tvrdilo u *Živani* o još uvijek živome mitu više nije aktualno, ono što se tamo mislilo – ili, još prije, osjećalo – o vezi čovjeka i prirode, ostalo je netaknuto.⁴⁰

O tom je svom doživljaju prirode Nazor, uostalom, volio raspredati i u dnevnicima, osobito onda kad bi komentirao ona svoja djela koja se tom tematikom bave. Tako je, govoreći o svojoj *Gospji od snijega* objasnio osobine toga teksta upravo vlastitim intenzivnim doživljajem zime kao razdoblja u kojemu priroda ritualno umire da bi se mogla ponovo roditi, a pri tome se osobito zadržao na analogiji između života prirode i pjesničkoga stvaranja.⁴¹ A napisao je i cijeli ciklus pod naslovom *Zimne priče*, gdje je u osam pjesama progovorio o zimi uglavnom na onim istim pretpostavkama na kojima je zasnovao i *Živanu*.⁴² To se pak zbililo gotovo dvadeset godina poslije *Živane* i taj stav nije nikada iščezao. Dapače, moglo bi se reći da ga je Nazor s vremenom i razradio, pa potom proširio na cijeli svoj život: tvrdio je, recimo, kako se on kao autor obnavlja svakih dvadeset godina i nije propustio opet povući analogiju s pojavama u prirodi.⁴³

³⁹ Zapisao je to Nazor 25. studenoga 1935., usp. u SD I., str. 327.

⁴⁰ Ovako će Nazor o sebi zabilježiti 10. siječnja 1935.: “Zaista nisam drugo no sin Sunca i Zemlje. I samo godišnja doba, te naše Parke zemaljske, pletu i raspleću također i pređu moje duše.” SD XIX., str. 113.

⁴¹ Usp. moj rad *Nazorova Gospa od snijega*, u knjizi *Barokni pakao*, Zagreb 2003.

⁴² Pisao sam o tome u prilogu *Nazorova zima* u zborniku *Komparativna povijest hrvatske književnosti*, sv. III. Vladimir Nazor, Split 2001.

⁴³ U jednom će času – 1940. – Nazor za sebe ustvrditi da se rađao svakih dvadeset godina, pa će svoje stvaralaštvo – zapravo svoj život – periodizirati ovako: od 1876. do 1896., od 1896. do 1916., od 1916. do 1936., usp. SD XIX., str. 250.

A iz toga već postaje jasnije zašto je Nazoru bilo toliko stalo do *Živane*. Mogao se on odreći njezine mitološke dimenzije, pa se čak mogao odreći i misli da se uz pomoć mita lakše tumači suvremeni svijet; ali nije se mogao odreći onoga temeljnog poticaja iz kojega je spjev i niknuo, a to je slutnja o mističnom pretakanju prirodnih procesa u ljudsku dušu. Drugim riječima, Nazor je u *Živani* prvi put u zaokruženom obliku izložio vlastito shvaćanje kozmosa, pa čak, moglo bi se reći, i vlastiti – uglavnom eklektički – svjetonazor. Zato na *Živani* gotovo da i nije prestajao raditi.

A postoji za to još jedan razlog: *Živana* u sebi sadrži jednu komponentu Nazorova talenta koja se poslije nije razvila ili se barem nije pretvorila u dominantnu crtu stvaralaštva, premda se i to moglo dogoditi. To je mistični, ditirampski doživljaj svijeta spojen sa snažnom sposobnošću evokacije što ga je u *Živani* Nazor demonstrirao bolje nego igdje drugdje. Ta je crta njegove poezije poslije dolazila do riječi tek rijetko, kao u *Cvrčku*, *Maslini* i drugim pjesmama toga ciklusa,⁴⁴ premda i tu već načeta cerebralnom komponentom da bi se potom povukla pred onom drugom stranom pjesnikova talenta, koja ga je tjerala da pjesme piše racionalno, odmjereno, imajući na umu prije svega poruku – ili barem poantu – a ne evokaciju. Tako je njemu *Živana* u kasnijim godinama valjda bila polazište za jednu alternativnu pjesničku biografiju koju je mogao samo zamišljati.

⁴⁴ Riječ je o pjesmama i ciklusima iz zbirke *Lirika* koja je izašla u Zagrebu 1910.

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Sabrana djela Vladimira Nazora (1876–1949–1976), (ur. Marijan Matković i dr.), sv. I.–XXI., Zagreb 1977.

LITERATURA

Kravar, Zoran: *Uljanice i duhovi*, Zagreb 2009.

Pavličić, Pavao: *Nazorova Gospa od snijega*, u knjizi: *Barokni pakao – rasprave iz hrvatske književnosti*, Zagreb 2003.

Pavličić, Pavao: *Nazorova zima*, u zborniku: *Komparativna povijest hrvatske književnosti*, sv. III. (ur. Mirko Tomasović i Vinka Glunčić-Bužančić), Split 2001.

Pavlović, Cvijeta: *Hrvatske umjetničke bajke i legende nakon 1910. g.*, u zborniku: *Komparativna povijest hrvatske književnosti*, sv. XIII. (ur. Cvijeta Pavlović, Vinka Glunčić-Bužančić i Andrea Meyer-Fraatz), Split 2011.

Pintarić, Ana: *Umjetničke bajke: teorija, pregled i interpretacije*, Osijek 2008.

Žmegač, Viktor: *Secesijski stil i hrvatska moderna*, u knjizi: *Duh impresionizma i secesije*, Zagreb 1997.

SUMMARY

WHAT IS NAZOR'S ŽIVANA?

Pavao Pavličić

Nazor's *Živana* was written in Zadar in 1902 and before a second edition in 1946, it was rewritten several times. Listing reasons why in the so far research it has – as opposed to the other works by the same author – received little attention, after a conducted analysis, the paper determines *Živana's* genealogical affiliation to the epic, indicating its new aspects as well as reasons of the author's recurring modifications. In the end it is concluded that *Živana* provides basis for Nazor's alternative poetic biography, introducing new interpretations not only of this epic, but of Nazor's whole literary opus.

Key words: Vladimir Nazor, *Živana*, epic, interpretation

Primljeno 18. svibnja 2012.